

Pomněnka a zapomněnka Kognitivně-kulturní inspirace nejen ke studiu významu

Irena Vaňková, FF UK v Praze

irena.vankova@ff.cuni.cz

Klíčová slova: význam, konotace, kognitivně-kulturní lingvistika, jazykový obraz světa, slovníky, jazyková data, textová data, umělecký text

Key words: meaning, connotations, cognitive and cultural linguistics, linguistic worldview, dictionaries, language data, text data, artistic text

***Pomněnka* (,forget-me-not') and *zapomněnka* (,forget-me')** Cognitive and cultural inspiration not only with regard to the study of meaning

The article tries to demonstrate, on the example of the Czech word *pomněnka* (,forget-me-not'), how to study the lexical meaning in the perspective of the cognitive-cultural linguistics, i. e. with respect to the evocative power of the word, carried by connotations. Three profiles (connotation centers) of the meaning of *pomněnka* are gradually revealed with the help of linguistic data, obtained in dictionaries (etymology, derivatives, secondary meanings, synonyms, phraseology). Attention is also paid to those Czech literary texts (esp. poetry of the 19th and 20th centuries), in which the term *pomněnka* appears in various semantic or formal shifts, reconceptualizations, etc. (*zapomněnka*, etc.). Common connotations are used here in shaping artistic communication. By opinion of the author, this approach to the study of meaning, linking the study of language with the interpretation of literary texts, can be used in teaching of mother tongue, which takes into account the cultural dimension of the language. The presented method allows students to understand better the Czech linguistic worldview and Czech culture.

„Pomni, abys nezapomněl, jak se píše zapomněl.“ Nebo: „...že ve slově *pomněnka* píšeme vždy mně.“ Možná si na tuto mnemotechnickou pomůcku k jedné pravopisné partii vzpomenete. Ke slovu *pomněnka* v naší kultuře asi také patří. Zde se však zamyslíme hlavně nad jeho lexikálním významem, resp. nad faktem, že slovo – a to i slovo *pomněnka* – evokuje prostřednictvím konotací tu či jinou skutečnost, často i vícero skutečností nebo více aspektů skutečnosti. Ty se v naší mysli prostupují a splývají, ale pokud je na základě analýzy rozlišíme, objeví se v podobě struktury konotací, resp. významových poloh stereotypu. Při rekonstrukci stereotypu se ukáže místo označovaného jevu v českém obrazu světa a v české kultuře.¹

¹ Základní inspirací je nám při tom polská kognitivně zaměřená etnolingvistika – srov. především BARTMIŃSKI, J. *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Přel. a ed. Vaňková, I. Praha: Karolinum, 2016. Jde o přístup, který akcentuje vztah jazyka ke (konceptualizující) lidské mysli a kultuře. Jeho ústředním pojmem je jazykový obraz světa – chápáný jako interpretace skutečnosti fixovaná v jazyce, která je vlastní určitému společenství (*ethnos*) a představuje souhrn soudů o světě, jaké lze vyčíst z jazykových a textových dat. Jednotkou, již v tomto ohledu můžeme zkoumat, je stereotyp – jako určitý typ pojmu, a to takový, který vychází z naivního (subjektivního, ale sdíleného) vidění světa a je typickým reprezentantem určité kategorie. Stereotyp představuje strukturu konotací, již lze rekonstruovat a prezentovat v podobě tzv. kognitivní významové definice (tamtéž, s. 83 aj.). K uvedeným pojmům podrobněji srov. příslušná hesla zde: VAŇKOVÁ, I. *Etnolingvistika. Jazykový obraz světa. Konotace (spolu se Z. Hladkou). Stereotyp*. (Slovníková hesla.) In KARLÍK, P.; NEKULA, M.; PLESKALOVÁ, J. (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, 2017. [on-line] Dostupné z <<https://www.czechency.org/slovník/STEREOTYP>>

Jak je patrné, k odhalení obrazu „věci ve světě“ (a třeba i k reflexi filozofických aspektů tohoto aktu)² nás přivádí jazykovědné zkoumání, vycházející nejprve ze studia slovníků (výkladových, etymologických, frazeologických aj.) a další lingvistické literatury, a pak třeba z korpusových dat nebo (jak uvidíme dále) z literárních textů. Při tom lze podniknout, jak to uděláme zde, nejen imaginární vycházku k potoku, ale třeba i do světa českých obrozenců, kteří tak rádi pracovali s květomluvnými významy. Narazíme i na *zapomněnku* – kvítek z básně Jana Skácela, rostoucí v podivuhodné krajině *na břehu řeky, v které plyne čas*. A uvidíme, že v pedagogické teorii Jára Cimrmana znamenají slova *pomněnka* a *zapomněnka* něco zcela jiného.

Když už jsme se ocitli u tématu pedagogiky a výuky – vedle tázání po obrazu pomněnky (resp. významu slova *pomněnka*) v češtině chceme položit ještě jednu otázku. Podněcují nás k ní nejsoučasnější úvahy o nové koncepci výuky češtiny i tato koncepce sama.³ Akcentuje (jistě případně) komunikační a pragmatické východisko jazykové výuky, tj. nutnost vyučovat mateřský jazyk se zřetelem k dorozumívací praxi.⁴ Vedle důrazu na praxi je tu však možná ještě něco, co by ve školní výuce (a výchově) nemělo zůstat opomenuto. Kromě kognitivního principu (v citovaných textech v mnoha směrech zohledněného) je, domníváme se, ve škole zásadní reflektovat i kulturní a kulturotvorný aspekt jazyka.⁵ A nejde tu (jen) o kultivované vyjadřování. Máme tu na mysli reflexi skutečnosti, že mateřský jazyk je podstatně spjat s myšlením a kulturou společenství, především (ale nejen) s kulturou slovesnou; že je archivem kultury v nejširším smyslu slova. Nese naši sdílenou paměť, je v něm fixováno, jak myslíme, jaká je naše přírodní i historická zkušenost, co je pro nás „normální“ a co zcela nepřijatelné, co vnímáme jako hodnotu. Představuje podloží, na němž lze vnímat v průběhu času např. proměny našeho obrazu světa (setkáváme-li se s novými slovy, frázey či komunikačními praktikami) nebo jeho specifickou ve srovnání s obrazy světa ukotvenými v jiných jazycích, abychom porozuměli kulturní relativitě. Na tomto neutrálním podloží se učíme vnímat i různé aktualizace a rekonceptualizace, které přinášejí umělecká díla, a jsme jim pak schopni lépe porozumět. I to má ve škole své místo.

Tradiční spojení výuky jazykovědných a komunikačních poznatků a dovedností s výukou literatury v jednom předmětu s názvem „český jazyk a literatura“ by mohl svědčit o tom, že je u nás tento rozměr chápán víceméně jako samozřejmý. Ne vždy

² *Vždyť něco si uvědomit už předpokládá vynořit onu věc z anonymity celku souvislostí, „vytvořit“ ji na základě zcela určitého uchopení tohoto celku* (NEUBAUER, Z. *Smysl a svět. Hermeneutický pohled na svět*. Praha: 2001, s. 19). Toto uchopení je souvztažné s konceptualizací a nepochybně i s jejím jazykovým ztvárněním.

³ Srov. ŠTĚPÁNÍK, S. Kognitivně-komunikační princip jako základní východisko výuky českého jazyka. *ČJL*, 69, 2018–2019, s. 214–223, a ŠTĚPÁNÍK, S. a kol. *Školní výpravy do krajiny češtiny. Didaktika českého jazyka pro základní školy*. Plzeň: Fraus, 2020.

⁴ Srov. ... *největší metou je vědomé ovládnutí funkce jazykového prostředku v komunikaci, jinými slovy posun od dosavadní preskripcce a deskripcce k funkcionalizaci* (Štěpáník, 2018–2019). Jazyk je sice (i) „nástroj dorozumívání“, ale zdaleka nejen to. Je jistě potřeba ovládnout a ovládat jeho funkce, aby student obstál v profesi i v náročné životní praxi, měl by si však být vědom i faktu, že jazyk představuje také zdroj specifického vědění o člověku a jeho světě, o mateřské kultuře, zdroj poznání týkající se třeba neuvědomovaných stereotypů. Dobře je to, domníváme se, patrné při specifickém studiu slovní zásoby.

⁵ Kognitivní a kulturní aspekt jazyka jsou dvěma stranami jedné mince, lze tak mluvit o kognitivně-kulturní lingvistice.

se to ovšem promítá do výuky. I při studiu bohemistiky na vysokých školách může mít student dojem, že studuje dva vzájemně nesouvisející obory. Jistě, lingvistika a literární věda mají svá oborová specifika, v mnohém se však prolínají – a to je dobré ukázat i v didaktické aplikaci, ve škole. Je možné porozumět básni bez zřetele k významům slov?⁶ A vystihuje význam slova jen slovníková definice, která rezignuje na jeho evokační potenciál a specifickou schopnost utvářet „dění smyslu“ v uměleckém textu? A jak vůbec učit např. o významech slov tak, aby to bylo pro recepci literatury – a výuku literatury – relevantní? Případně aby to přivedlo (učitele i vnímavější studenty) k úvahám o podstatě věcí vůbec, o jejich vztahu ke slovům a jazyku, tedy o skutečnostech důležitých nejen v každodenní komunikační praxi, ale i tam, kde je namísto podporovat a kultivovat hlubší, existenciální tázání?

A ještě jedna poznámka. Vedle důrazu na produkci (Štěpáník, cit. op.) je třeba připomenout i důležitost druhé strany – recepcce. Bez kultivace recepčních dovedností, které utvářejí horizont porozumění a schopnost adekvátní (a kreativní) interpretace, včetně funkční gramotnosti, není ani kvalitní produkce myslitelná.

1. Jazykový obraz světa a význam: naivní obraz vs. obraz vědecký

Mluvíme-li o jazykovém obrazu světa (dále JOS), máme obvykle na mysli jeho základní a centrální polohu, tedy obraz naivní, subjektivní (ač obecně sdílený), opřený o stereotypy, v jehož intencích, řečeno ve zkratce, slunce *vychází* a *zapadá*, tak jak to lidská geocentrická perspektiva dávno vepsala do jazyka.⁷ Tento obraz je značně zjednodušující, antropocentrický a etnocentrický, pragmaticky orientovaný a prostoupený hodnocením.⁸ Oproti vědeckému, objektivizujícímu pojetí skutečnosti, sdíleného vědeckou komunitou bez ohledu na jazyky a kultury, je základní poloha JOS jazykově a kulturně rozrůzněná.

I v pohledu na pomněnku a její obraz v jazyce je třeba zdůraznit dvojí základní perspektivu – vědeckou, botanickou (s níž se studenti setkávají v biologii – a jazykovědně ji lze zohlednit např. při studiu botanické terminologie) – a kulturní, resp. antropologicko-kulturní. Právě ta je propojena s jazykem jako obrazem (přirozeného) světa či v obecnější poloze se sémiotickým, znakovým systémem, resp. (řečeno s Vladimírem Macourou) se sémiosférou české kultury vůbec (viz dále)⁹.

Ve vědecké klasifikaci je rod *pomněnka* (*Myosotis*) u konkrétní rostliny vždy třeba ještě specifikovat (např. pomněnka bahenní, *Myosotis palustris*, pomněnka

⁶ Odhlédneme teď od – stejně podstatného – porozumění významům gramatických či pragmatických konstrukcí. Zde se chceme soustředit na význam lexikální.

⁷ Slunce je podle encyklopedické definice „centrální nebeské těleso sluneční soustavy“, „koule složená z plynů vysoké teploty“ apod., zatímco v rámci tzv. kognitivní definice (viz dále) je důležité, že jde o „nejjasnější denní světlo na nebi“, které lidem poskytuje teplo a světlo, pohybuje se po nebi a udává čas či že je zárukou řádu, neboť každý den znovu vyjde; slunce bývá personifikováno (*směje se*) a lidé ho hodnotí velmi pozitivně (*sluníčko*). Z folkloru a frazeologie lze vyvodit mnoho dalších konotací a ukázat je jako strukturu stereotypu slunce (Bartmiňski, 2016, s. 95 a 99 n.).

⁸ Jde – řečeno s J. Patočkou – o obraz přirozeného světa, jež nelze zaměňovat s obrazem vědeckým (který se snaží být co nepřesnější a – nakolik to lze – objektivní), a ani jeden nelze tomu druhému hodnotově nadřazovat.

⁹ K témuž pojmu odkazuje jak pojmenování *pomněnka*, tak zobrazení pomněnky, např. na hrnečku, na gratulační pohlednici nebo třeba v divčím památníku.

lesní apod.), zatímco v běžném obrazu světa nejsou tyto rozdíly relevantní. Směrem k obecnější vědecké kategorizaci je nadřazeným pojmem čeleď brutnákovitých (*Boraginaceae*) a přesná klasifikace je hierarchizována ještě dále, až k říši rostlin (*Plantae*). Proti tomu v kontextu naivního obrazu světa koresponduje s nadřazenou kategorií *pomněnka* hyperonymum *květina*. Pojem KVĚTINA je v běžném JOS důležitý – vyděluje jistě exempláře z kategorie rostlin na základě „pěkných květů“ (viz SSJČ), tedy podle kritérií estetických. Ta jsou pro vědecký obraz světa irelevantní.¹⁰

Pro zajímavost uvedme shrnutí informací v encyklopedické definici pomněnky; jde tu nejen o ukázkou typu diskursu, ale i o charakter informací a jejich hierarchizaci, jež jsou s ním spojeny. Vědecké pojetí signalizují terminologické výrazy *vytrvalá bylina*, *čeleď brutnákovitých*, *mnohočetné vijany bez listenů* apod., ale i typ (a detailnost) informací, v tomto kontextu chápaných jako relevantní (binomické jméno, zařazení do systému, údaje specifikující výšku rostliny, tvar listů, detailní popis květů, udání doby kvetení, místa růstu a typu preferované půdy).

Pomněnka bahenní (*Myosotis palustris*) je vytrvalá bylina z čeledi brutnákovité. Dorůstá výšky 50–80 cm. Listy mají eliptický tvar a mohou být chlupaté, květy se vyskytují v mnohočetných vijanech bez listenů. Koruna je kolovitá a má světle modrou barvu. Kvete od května do září. Vyskytuje se na březích tekoucích i stojatých vod nebo na jiných vlhkých lokalitách (podmačené louky, příkopy kolem cest, nivy řek). Preferuje humózní bahnitě půdy¹¹.

Co je důležité v obrazu pomněnky v JOS, o tom nás zpravuje kognitivní definice významu. Ta zohledňuje aspekty daného pojmu (stereotypu) relevantní pro běžného člověka a představuje jeho náplň jako strukturu konotací (Bartmiński, 2016, s. 83). Vrátime se k ní v závěru – před její formulací je totiž třeba jednotlivé konotace zjistiť a verifikovat. Soustředíme se přitom hlavně na jazyková (systémová, slovníková) data, chápaná pro rekonstrukci stereotypu jako základní. Poté vezmeme do hry několik uměleckých textů, v nichž lze nalézt potvrzení nebo rozvinutí systémových konotací, příp. objevit tzv. konotace textové či také různé aktualizace či rekonceptualizace.¹²

2. Pomněnka ve slovnících – a co dál? Konotace potvrzené jazykovým systémem

Podle SSJČ (1958–1971) je *pomněnka* „menší bylina s drobnými kvítky, zprav. modrými“.¹³ Jako příklady uvádí slovník typická spojení, o kterých bude dále ještě řeč: *pomněnky u potoka*, *oči modré jako pomněnky*. K vědeckému (botanickému) obrazu světa, resp. k terminologickému významu odkazuje v téměř hesle informace „rod *Myosotis*: p. bahenní, p. rolní“. K botanickému obrazu světa poukazuje i kategorizační výraz *bylina*. Naivní perspektivu ovšem vystihuje lépe nadřazené spojení

¹⁰ Podobně i pojmy ZELENINA nebo PLEVEL představují čistě „lidské“, pragmaticky založené kategorie, klasifikující rostliny podle toho, jak jsou či nejsou užitečné pro člověka. Srov. PIEKARCZYK, D.: Jazyková kategorizace květin a pojetí tohoto fragmentu skutečnosti ve vědě. In SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. (ed.): *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Praha: FF UK, 2007, s. 45–57.

¹¹ Pomněnka bahenní. *Wikipedie: Otevřená encyklopedie*. [on-line] Dostupné z <https://cs.wikipedia.org/w/index.php?title=Pomn%C4%9Bnka_bahenn%C3%AD&oldid=20534665>.

¹² Texty umělecké, resp. kreativní, jsou v tomto směru zvlášť zajímavé, srov. PAJZDIŇSKA, A. – TOKARSKI, R. Jazykový obraz světa a kreativní text. *Slovo a slovesnost*, 71, 2010, s. 288–297.

¹³ Srov. i heslo v SSČ (1994): „bylina s drobnými blankytně modrými kvítky“, *p-j* – blankytně modrý, *p-ě* modré oči.

luční květina v definici PSJČ.¹⁴ Další význam, označený v SSJČ i PSJČ jako archaický, je „vzpomínka, památka“ viz pozn.15).

Zdá se, že ke všem konotacím spjatým s *pomněnkou* už aspoň v náznu poukázalo slovníkové heslo, buď ve výkladech významu, anebo na příkladech. Pro přesvědčivější doklady se lze obrátit k jazykovým (systémovým) údajům, které jsou podle Bartmiňského schopny poukázat ke stereotypovým charakteristikám pojmu, resp. konotace verifikovat. Jsou to a) etymologie pojmenování – poukaz k jeho motivaci, b) význam derivátů, c) sekundární významy, d) synonymie, e) frazeologie, příp. typické kolokace. Podívejme se na tyto údaje podrobněji.

a) Etymologie, motivace: konotační centrum „vzpomínka“

„Vnitřní forma,“ resp. motivace názvu, odkazuje podle slovníků ke „květomluvnému“ významu (o němž bude ještě dále řeč), srov. příbuzná slova (*po*)mnít, *vzpomenout si*. Významový prvek vzpomínání a paměti se promítá do názvu této rostliny i v dalších jazycích, nejen slovanských (slovensky *nezábudka*, polsky *niezapominajka*, rusky *nězabudka*), ale např. také – a to dokonce explicitněji, ve větším ekvivalentu pojmenování s charakterem výzvy *Nezapomeň na mne!* – v angličtině (*forget-me-not*), němčině (*Vergissmeinnicht*) nebo francouzštině (*ne m'oubliez pas*), také v latině a řečtině, a podle dostupných slovníků dokonce např. i v čínštině, japonštině a vietnamštině. Pro slovanské jazyky je v tomto směru typická derivace a v češtině je oproti těm výše uvedeným nápadně odvození od „pamatování“ (*pomníti*), nikoli od negativního „ne-zapomenutí“. Tedy – „pomni“, podrž v paměti jako vzpomínku.

Do češtiny vnesl slovo *pomněnka* v době národního obrození J. S. Presl na základě paralel s ostatními jazyky. Jak uvádí *Etymologický slovník jazyka českého* V. Machka, prý se tato květina dávala „na památku“, neboť vydrží dlouho svěží (a tedy aby obdarovaný vzpomínal na dárci aspoň tak dlouho, dokud neuvadne). Interpretace mohou být i jiné,¹⁵ avšak konotace spojená s pamětí, (ne)zapomenutím či vzpomínáním je jasná.

b) Význam derivátů: konotační centrum „modrá“

K podstatné konotaci odkazuje adjektivum *pomněnkový*, podle SSJČ spojené s dvojím významem: v příkladu *pomněnkový věneček* je obecně vztahové (*věneček z pomněnek*), ale ve spojení *pomněnkové oči* figuruje jako označení barvy, resp. barevného odstínu, a verifikuje tedy příslušnou konotaci, (srov. i adverbialní spojení *pomněnkově modrý*).

Navíc lze ve vztahu k této konotaci doplnit, že pomněnky jsou exponovány ve slovníkové definici adj. *modrý* přímo jako prototypový nositel této barvy, srov.: *modrý* „mající barvu jako čistá obloha, květy pomněnek, chrp nebo čekánek“ (SSJČ). *Pomněnkové*, tedy světle modré, blankytné bývají v češtině kromě nebe nejčastěji oči (srov. *oči jako pomněnky*).

c) Sekundární významy: konotační centrum „vzpomínka“

Bylo už řečeno, že ve slovníkových heslech (SSJČ, PSJČ) je uveden (i tam už ovšem jako archaický) sekundární význam „vzpomínka, památka“, potvrzující opět významovou polohu evokovanou vnitřní formou.

¹⁴ Heslo v *PSJČ* (1935–57): „luční květina drobných modrých květů“ Ležela v trávě, na hlavě věnec z blatouchů, kopretin a pomněnek. Mach. Anežka psala malé psaníčko s věnečkem pomněnek. A. Mrš. Obloha byla jako pomněnky modrá. Rais. Přen. Dítě upřelo usazené pomněnky svých očí na pantátu. Mrš. Bot. rostlina z čeledi drsnolistých, *Myosotis*. D Zast. vzpomínka, památka. S Bohem, královno mých drahých pomněnek. Ner. Ani pomněnka na Lipany nás neodstraší! Sab. Pomněnky na Prahu. Zap. Přísahám vám, že mne Praha v oděvu tom neuvidí, a že mi skvostný tento dar toliko očitou pomněnkou. Klípc.

¹⁵ Srov. např. informaci nalezenou na jednom květomluvném serveru „nezbývá nám nic než vzpomínání“. [on-line] Dostupné z <<https://www.online-kvetiny.cz/kvetomluva-symbolika-kvetin/>>.

d) Synonymie: konotační centra „modrá“, „drobná“, „u vody“, „vzpomínka“

Botanický název *myosotis* (jak upozorňuje *Etymologický slovník jazyka českého* J. Holuba a F. Kopečného) pochází z řeckých slov *mys* (myš) a *otos* (ucho). V Jungmannově slovníku najdeme v hesle *pomněnka* i tento kalk, *myší ouško*, a také název *okotěška*: kvítek *těšící oko*.

Připomíná to lidové názvy uváděné v *Českém slovníku věcném a synonymickém* J. Hallera (I. díl., 1969) – a ve velkém množství (názvů pro *pomněnku* je tu přes čtyřicet) a s četnými komentáři i kniha Z. Hladké *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech* (Brno: Masarykova univerzita, 2000). Nářeční pojmenování pomněnky neodkazuje k myši ani oušku, ale potvrzují konotace již výše naznačené, co do kvantity především konotaci modré barvy (*modráček/modráčky*, *šmolka*) a výskytu u vody (*vodník*, *potočník*). Je ovšem zajímavé, v jakém směru se většina z nich rozvíjí.

Na základě podobnosti (malému) oku (modrá barva, drobný tvar) byly pomněnce přiděleny názvy *očko/očka*, ale i *kočičí* nebo *vraní oko / očko*. S ohledem na místo výskytu pomněnky jde často o oči tvorů žijících u vody či ve vodě: *očko*, *očka* či *oči* tak získávají přívlastek *žabí*, *rybí* nebo *kachní*. Motivace očima posvátných, božských bytostí naznačuje kladný vztah ke kvítku pomněnky, srov. *boží očko*, *pánbičkově očko / pámbičkovy oči / očička*, *Ježíškovy (v) očička*, (*v) očička Panny Marie*. Evokace slz (spojených jak s očima, tak s vodou jako místem výskytu pomněnky, ale i s mnohočetností jejich kvítků) je patrná u názvů *slzičky P. Marie* (kryje se s pojmenováním hvozdíku) či *pánbičkovy slzičky*. Pojmenování *modrá rosička* je motivováno opět metonymicko-metaforicky: modré kvítky připomínají rosu. Souvislost s nebem (a posvátností) je patrná ve výrazech *andělíčky* či *nebeklíčky*.

Častá deminutivizace signalizuje drobnost a současně i dětskost a něhu, již kvítky působí, a nese kladnou expresivitu. K obraznosti připodobňující kvítky k vodním tvorům odkazuje název *rybičky*. Spojitost s těmi, kdo ve vodě či u vody žijí, najdeme i v pojmenováních *hastrmaní šaty* a také *kachní/kačení* nebo *žabí mýdlo / mejdýlko* (srov. i *kočičí mýdlo*), to prý proto, že byly pomněnce mylně připisovány účinky podobné mýdлу (pěnovost ve vodě). Pojmenování (*modrá*) *kašička* nebo *krupička* asi zohledňují drobný vzrůst kvítků a jejich mnohočetnost a hustotu. Za výrazem prstýnek stojí patrně podobnost s očkem prstýnku (prstýnky či dětské náušnice s očky replikujícími pomněnkové kvítky byly dříve oblíbenými šperky).

Mezi lidovými názvy pomněnky se uplatňuje i květomluvný profil, srov. *nezabudka*, *vzpomínáček*, *nezapomínka/nezapomněnka*.

e) Frazeologie, příp. typické kolokace: konotační centrum „modrá“

Frazeologie bývá pro studium konotací nejbohatším zdrojem. Vždy to ovšem neplatí a ani ve vztahu k pomněnce nebyly frazémy objeveny, snad kromě přírovnání *oči modré jako pomněnky*¹⁶.

Zjištěná jazyková data dovolují načrtnout strukturu konotačních center spjatých se slovem *pomněnka*.¹⁷ Uplatňují se tu tři konotační centra (domény, profily):

¹⁶ Pro příklad uvedme několik frazémů spojených s jinou květinou, růží (jejíž obraz, v češtině i jiných jazycích nebývalé bohatý, se v mnohém jeví jako jakýsi pandán k obrazu „skromné“ pomněnky): *děvče jako růže*, *tváře jako růže*, *není růže bez trnu*, *trpělivost přináší růže*. Růže jako *královna květin* bývá často dávana do souvislosti se ženami a jejich krásou, je vůbec symbolem štěstí a pozitivivity, ve frazeologii je však tematizován i její trn.

¹⁷ Připomenout je předtím třeba ten fakt, že každá pojmová skupina má při popisu struktury určitá specifika. D. Piekarczyk v knize *Kwiaty we współczesnym językowym obrazie świata* (Lublin: UMCS, 2004) rozlišuje u květin domény „fyzické vlastnosti“, „doba květu“, „místo růstu“, „chování“ a „vztah k člověku“. Mezi fyzické vlastnosti patří obvykle vzhled (např. barva jako u pomněnky), ale může to být třeba i vůně (tematizovaná u růže), co se týče doby květu, je konotačně důležitá např. u některých jarních či podzimních květin (sněženka, fialka, chryzantéma, vřes), místo růstu u některých květin vodních (leknín), polních (chrpa) aj., „chování“ je důležité např. u masožravky nebo slunečnice, a konečně vztah k člověku je exponován tam, kde člověk nějak květinu využívá – vysazuje, zdobí jí hrob, používá ji jako léčivou bylinu apod. Sem je řazena právě i květomluvná potence některých rostlin.

1. fyzické vlastnosti (vzhled): a) pomněnka (její květ)¹⁸ má světle modrou barvu; b) pomněnka má drobné kvítky; **2. místo růstu** – pomněnka roste u vody, u potoka; **3. vztah k člověku** – význam květomluvný: pomněnka znamená vzpomínku, dává se na památku.

3. Pomněnka v uměleckých textech. Textové konotace a významové extenze

V okruhu českých uměleckých textů byly nalezeny takové, v nichž se pomněnky tematizují, a zdá se, že charakter těchto tematizací jazykovým datům v zásadě odpovídá, jen – jak se dalo čekat – je tu fungování pomněnky v určitých scénářích nápadnější a konotace při zapojení do textů plastičtější a smyslově konkrétnější.

Nejprve se vraťme do dávnější minulosti. Pomněnka byla totiž oblíbenou květinou obrozenských básníků. Nejen ovšem ona, v obrozenské lyrice a v konstruování světa v obrozenské ideologii (kde pomalu vznikala i moderní česká „semiosféra“) hrála velkou roli ikonografie spojená s květomluvou, jak uvádí Vladimír Macura¹⁹.

Nejvýraznější symbolické atributy nesly růže a lilie, hlavně v souvislosti s ženskou krásou (srov. i *tváře jako růže, čelo bílé jako lilie*). Ty podle Macury stály v dobovém povědomí na vrcholku hierarchie květin, ale konkurovaly jim „i skromnější, obyčejnější květiny, což zjevně souviselo se sentimentálně-biedermeierovým kultem prostoty, vztahem ke všemu, co je malé a drobné“. Byly to violka/fialka, konvalinka, sedmikráska/chudobka, chřpa, petrklíč, sněženka, a ovšem i pomněnka, v zásadě všechny s konotacemi nevinnosti, prostoty, ženské skromnosti, tiché radosti života žitého v pokoře a vděku. Z tělesných atributů byly s chrpami, fialkami, a hlavně pomněnkami díky asociaci s modrou barvou spojovány oči (*oči dvě pomněnky*).

Květiny se však uplatňovaly i ve společensky závažnějších metaforách. Umění bylo v duchu biedermeieru konceptualizováno jako zahradnictví, česká literatura a kultura byly modelovány jako „česká zahrádka“, tedy uzavřený mikroprostor, jež kultivuje básník coby „štěpitel sadu, kvítí“. Básně byly pojaty jako květiny; názvy knih poukazovaly ke květinám, a to vznešeným (*Růže stolistá*) i prostým (*Chudobičky, Bazaličky, Konvalinky, Jaré narcisky*); kniha satir nesla titul *Kopřivy*. O pomněnkách v titulech takových textů píše Macura (tamtéž, s. 29):

Pomněnka v názvu má poměrně velký žánrový rozptyl od označení elegické poezie milostné (*Pomněnky vatavské*) či vlastenecké, rozechvěné vzpomínkami na zapadlou slavnou minulost národa (Štulc, V. *Pomněnky na cestách života*, 1845), přes almanachy nebo časově vázané publikace (*Pomněnky na rok 1844*) až k sbírkám moralistních napomenutí (Vlastimil, J.; Kamarýt, F. D. *Pomněnky*).

V „pomněnkových“ názvech splývá význam ‚květina‘ s významem ‚vzpomínka‘, srov. i: *Víc a víc na luhu květném / pomněnek se rozvíjí, / a duchu ve spěchu letném / v skromnou kytku navíjí. (...) A tu kytku z prostých kvítků / kladu, lásky ve závitku, / vám v pomněnku nesměle: / vlasti, bratří, přátelé!* (z básně V. Štulce, tamtéž, s. 30). I zde se aktivizují profily ‚prostý vzhled‘ a (pro pomněnku specifická) ‚evokace paměti‘.

¹⁸ Běžně mluvíme o celé květině i tehdy, referujeme-li explicitně pouze k jejímu květu; „pomněnka je modrá vlastně znamená pomněnka kvete modře, má modré kvítky“ apod.

¹⁹ MACURA, V. *Znamení zrodu a české sny*. Praha: Academia, 2015, s. 25n.

Dále se zaměříme na obraz pomněnky v některých dokladech z literatury 20. st. Je patrné, že tento obraz vždy souzní s poetikou daného autora a do kontextu se vpojuje specificky, ale ve vztahu ke svým výchozím evokačním potenciám.

Ve vypjaté citové, eroticky laděné básni Karla Tomana jsou položeny nejprve vedle sebe a pak do opozice dvě květiny – divoký mák a modré pomněnky, spojené s živlem vody. Oproti vášni, krvi a emocionalitě rudého máku (evokujícího oheň) reprezentuje pomněnka ctnost, nevinnost, zde ale (v ironické dikci lyrického ich) předstíranou, doprovázenou citovou prázdnotou.

Píseň

Divoký mák si natrhám
na poli zprahlém nejvíce,
pomněnky modré k němu dám,
jež u struh kvetou tesknice.

Krvavě kvetla láska má,
Jak krvi plá má nenávist.
Umřela v krvi láska má.
Co slzami zrosila míst!

Na její lože nastelu
mák divoký, mák divoký.
Můj bože, já tam nastelu
mák divoký, mák divoký!

Ó ctnostná panno, světice,
můžete s pomněnkou si hrát.
Mák rudý rád mám nejvíce
A umím, umím pohrdat!²⁰

Ať rdí se, cudná světice,
ať stud a vztek jí v tvář krev hnal!
Mák rudý rád mám nejvíce.
Vždyť krev jsem vždycky, vždycky dal!

V básnické próze *Já se tam vrátím* dává František Halas (v kontextu personifikace dalších květín rodného kraje) promlouvat i pomněnkám; vstupují do hovoru s rybami, označujícími se jako *žabí korálky* (což upomíná na lidové názvy pomněnky), a tedy se zde tematizuje místo výskytu poblíž vody: *Pomněnky budou okouzlovat ryby a stydlivě říkat: „My jsme žabí korálky!“*²¹

Pomněnku oslovuje v *Mých přátelích* mezi jinými rostlinami i Jakub Deml; v apostrofe vyzvedává její prostotu a „plesání“ – spojené zřejmě s vzhledovou, „okotěšnou“ charakteristikou – i v tragické situaci pohřbu dítěte. Zmínkou o *rybičkách-družíčkách* opět evokuje výskyt poblíž vody i lidové názvy pomněnky: *POMNĚNKO, tvá prostota je závidění hodna: i na talířku plesáš u rakve nemluvnátka. Družíčky-rybičky.*²²

Věra Weislitová, Židovka ztratí za holokaustu všechny blízké, srovnává v básni *Můj milý* různé typy lidí s typickými rostlinami. Přirovnáním milého k pomněnce text vrcholí. I tu figuruje pomněnka s konotací růstu u potoka; souvisí to s pomíjivostí a krátkým životem, hlavně je-li rostlina vytržena z domovského prostoru (pomíjivost je ovšem konotací spjatou s květinami obecně):

²⁰ TOMAN, K. Píseň. In: *Básně*. Praha: Československý spisovatel, 1977, s. 27.

²¹ HALAS, F. Já se tam vrátím. In: *Básnické dílo*. Praha: Československý spisovatel, 1978, s. 274.

²² DEML, J. Moji přátelé. In: *Pozdrav Tasovu*. Brno: Host, 2013, s. 246.

Můj milý

Některý člověk jako některá bříza
se hrbí, od přírody ohýbá korunu

Některý člověk jako některý modřín
od přírody je plný voňavého jehličí, pryskyřice

Některý člověk jako pomněnka u potoka
má krátký život,
jako ty, můj milý...²³

Následující příklady aktivizují především květomluvný profil obrazu pomněnky.

V názvu hudebního alba písničkářky Barbary Kanyzové i v textu titulní písně figuruje okazionalismus *vzpomněnky* (*do vázy natrhám si vzpomněnky*).²⁴ Autorka aktualizuje formu pojmenování květiny, aby posílila její skutečnou motivaci, která už dnes může být méně průhledná. V pojmovém blendu (směsici) tak ve *vzpomněnkách* oscilují *pomněnky* i *vzpomínky*.

Ani v básni J. Skácela *Kdo* výraz *pomněnka* nenajdeme. V podivuhodné krajině *na břehu řeky, v které plyne čas* roste jiná květina, *zapomněnka*, jejíž název ovšem pomněnku okamžitě evokuje. Květina roste *v modrém lese* a není pochyb o tom, jakou nese symboliku, resp. že je to symbolika vzhledem k pomněnce protikladná: proti paměti je postavena nepamět (již autor reflektuje i v jiných básních). Zatímco pomněnka má věci v paměti uchovávat, *zapomněnka* evokuje schopnost opačnou. Zapomenutí a zapomínání je svou nevratností existenciálně těžkým procesem i stavem. Jde tu o ztrátu hodnot dříve existujících (a nyní *rozdupaných, zahozených*, srov. i obrazy *vyhynulých úlů, ticha naruby, zarubaných cest*, tedy cest neprůchodných). Zapomenutí je navíc spojeno s dobou vzniku básně, pro niž bylo příznačné zapomnění historicky a kulturně vynucené a spojené se zákazy (a – v aluzi na jinou Skácelovu báseň – i se „zakázanými lidmi“). Přesto však vyznění básně, snad i díky motivu *zapomněnky*, nepostrádá nadějí. Kýžený návrat domů má být umožněn paradoxní událostí dvojího zapomnění: *až zapomene zapomněnka kvést*.

Kdo

Kdo rozdupal a zahodil tu růži
na břehu řeky v které plyne čas
Tam v modrém lese roste zapomněnka
královno úlů pros za nás

Královno dávno vyhynulých úlů
a ticha naruby a zarubaných cest
po kterých jednou vrátíme se domů
až zapomene zapomněnka kvést²⁵

Zřejmě jen shodou okolností je aktualizovaný výraz *zapomněnka* spojen také s životem a dílem Jára Cimrmana. Najdeme ho v přednášce ke hře *Vyšetřování ztráty třídní knihy*, pojednávající o Cimrmanových revolučních výukových metodách:

Po letech učitelského působení ve Struku udělal Cimrman namátkovou prověrku vědomostí svých bývalých žáků. Výsledek byl skličující. Zjistil, že si všichni pamatují jen asi jednu

²³ WEISLITZOVÁ, V. Můj milý. In *Deera Olgy a Lea*. Praha: Unitisk, 1994, s. 34.

²⁴ Okazionalismus *vzpomněnky* aktualizuje formu pojmenování květiny, aby posílila povědomí o její skutečné motivaci, která už dnes může být méně průhledná. Píseň je dostupná [on-line] z <<https://www.youtube.com/watch?v=Kh9R9KPD1vg>>.

²⁵ SKÁCEL, J. *Kdo*. In *Odlévání do ztraceného vosku*. Brno: Blok, 1984, s. 24.

desetinu toho, čemu je ve škole učil. Devět desetin poznatků bylo průtokových – jednoduše řečeno: šly jedním uchem tam a druhým ven. Cimrman se proto rozhodl udělat v procesech pamatování a zapomínání jednou provždy pořádek. Přímo určil, kterou látku si mají žáci zapamatovat a kterou zapomenout. Látka pro pamatování zabírala 1/10 a látka pro zapomenutí 9/10 učební doby, přesně jak to odpovídalo statistickému průzkumu. – Pro tyto dvě oblasti učiva zavedl Cimrman dva názvy: pomněnka a zapomněnka – v němčině Vergissmeinnicht und Nichtvergissmeinnicht. Žáci se učili obojímu, ovšem jen pomněnku si směli pamatovat. Cimrman pak velice rafinovanými chytáky zkoušel, zda si nepamatují i zapomněnku²⁶.

Proč se smějeme Cimrmanově metodě a terminologii v ní používané? Snaží se o hravost a názornost, již se někdy teoretizující pedagogové (občas poněkud komic-ky) pokoušejí dostat, a současně nezapomenout ani na „vědeckost“ své metody. Už samo rozdělování látky na oblast určenou k pamatování a k zapomenutí – a zákaz zapamatování látky určené k zapomenutí – je věc velmi absurdní, natož ve spojení s hravými názvy pro „oblasti učiva“, *pomněnka* a *zapomněnka*.

Závěrem

Pojetí významu představené zde na příkladu lexému *pomněnka* je široké, ne však bezbřehé. Jeho studium má své zákonitosti, vycházející z chápání jazyka jako obrazu světa. Jednotlivé součásti skutečnosti vnímá člověk jako obrazy, stereotypy, pojmy, způsoby konceptualizace; všechna tato vyjádření jsou souvztažná s tím, co se tradičně chápe jako význam. Z lublinské školy kognitivní etnolingvistiky adaptujeme metodologii zjišťování konotací, jež tvoří strukturu stereotypu.

Poznatky k významu slova *pomněnka*, resp. k pojmu POMNĚNKA, jak ho jako Češi dnes sdílíme, lze shrnout (v náznaku kognitivní definice, srov. Bartmiński 2016, s. 83) asi takto:

Pomněnka je luční květina s drobnými modrými kvítky. Jejich blankytná barva je podobná barvě nebe nebo barvě očí. Nenápadným, ale oko potěšujícím vzhledem (srov. starý název *okotěška*) evokují něhu, nevinnost, skromnost a neokázalost, dětskou nebo dívčí krásu – na rozdíl např. od růže, a naopak v mnohém podobně jako další rostliny s drobnými kvítky (fialka, sněženka sedmikráska). – Pomněnka roste u vody, u potoka, v bahnitě půdě. – Podle květomluvy souvisí s pamětí, resp. vzpomínkou, pamatováním si či nezapomenutím (zvláště s ohledem na člověka, který jí druhému daroval). K tomu motivačně poukazuje i její název.

V českých uměleckých textech, které jsme měli k dispozici, byly exponovány zejména konotace vzhledu, méně už místa výskytu pomněnky (modrá barva květu, nenápadná краса, příp. dětskost, nevinnost, skromnost či naivita, a také stanoviště u vody). Často se aktualizoval i profil spojený s pamětí, vzpomínkou a (ne)zapomněním. Aktualizace někdy zasáhla i formu lexémů: dva autoři zřejmě nezávisle na sobě (a v různých kontextech) vytvořili okazionalismus *zapomněnka* – díky němuž vzniká představa květiny podobné sice pomněnce, avšak odkazující k zapomnění. V okazionalismu *vzpomněnky* je zase forma *pomněnka* modifikována prefixem *vz-* (s evokací *vzpomínky*), a ve splynutí konotací *vzpomínek* a *pomněnek* je nakonec posílen i prožitek skutečné motivace lexémů, včetně jejich vzájemné příbuznosti, dnes už snad poněkud zastřeně.

²⁶ CIMRMAN, J.; SMOLJAK, L. *Výšetřování ztráty třídní knihy*. Činohra. Premiéra 1967. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001, s. II/16.

Slovo přivolává věc, praví filozof, ba slovo věc v jistém smyslu utváří, konstituuje. „Jmenováním jsou ... věci volány do svého věcnění“, ve věci a potažmo ve slově je přítomněn celý svět (srov. Heidegger, 1993). Mluví-li Heidegger v souvislosti se slovem *džbán* o věci-džbánu, lze se studenty podobně uvažovat třeba i o věci-pomněnce, resp. o tom, jak ji dané slovo přivolává do jejího specifického věcnění a jak to lze konkrétně uchopit lingvistickými nástroji. A třeba si ho – či jakékoli jiné slovo – pro začátek aspoň najít v tom či onom slovníku a ptát se po jeho významu.

Český psychologický román v učitelově přípravě na výuku

Vladimíra Pánková, FPE ZČU v Plzni

vbacakov@kcj.zcu.cz

Klíčová slova: český psychologický román, učivo o psychologickém románu, didaktická interpretace

Key Words: czech psychological novel, psychological novel curriculum, didactic interpretation

Czech Psychological Novel in the Teacher's Preparations for Lessons

This study attempts to define a psychological novel as a literary curriculum at high school. It proposes didactic means for selected Czech psychological novels, such as questions and tasks with which it would be possible to fulfil this genre-based curriculum in all its components (cognitive, communicative and affective). Reflective dialogue is combined with creative methods in the given proposals.

Komunikativní, konstruktivisticky pojatá literární výchova klade vyšší nároky nejen na žáky, ale v prvé řadě na učitele, který přestává být garantem pravdy (nevystačí si s transmisivním způsobem výkladu) a namísto toho vstupuje do role garanta metody (to ovšem neznamená rezignaci na oborové znalosti a interpretační dovednosti, jak se mnohdy mylně myslí). Dominantními metodami inovativní literární výchovy by měly být četba a didaktická interpretace uměleckého textu (ideálně aktivizovaná tvůrčími technikami). O koncepci didaktické interpretace rozhodují čtenářské dovednosti a zájmy žáka (zde adolescenta), tematické i poetické zvláštnosti textu (zde psychologického románu), strukturace učiva vyplývající jak z předchozích zmíněných determinant, tak ze čtenářských i profesních kompetencí učitele. Jelikož pouze za předpokladu, že učitel rozpozná žánrová specifika psychologického románu (zdaleka nejde jen o zobrazení protagonistova nitra), může v nich (a samozřejmě ve vztahu k čtenářským dispozicím svého žáka) reflektovat umělecký i didaktický potenciál textu.

Poměrováním vazeb mezi očekávanými výstupy literární komunikace definovanými dle RVP G (2007) a psychologickým románem jako žánrem se nejprve pokusíme vyvodit strukturu učiva o psychologickém románu (její poznatkovou, komunikační

²⁷ HEIDEGGER, M. *Básnický bydlí člověk*. Přel. I. Chvatík. Praha: Oikúmené, 1993, s. 5.